

УДК 323.21

Мазур О. Г.,
м. Луганськ

ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РАЦІОНАЛЬНОГО ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ

У статті досліджені теоретико-методологічні підходи до раціонального вибору в політичній сфері. Визначені основні методологічні проблеми у застосуванні концепції раціонального вибору і загальні напрями вирішення цих проблем.

Ключові слова: політика, вибір, альтернатива, демократія, справедливість, раціональність.

Постановка проблеми дослідження. Однією з найважливіших цінностей демократії є право вибору. Громадянин демократичного суспільства має право вибирати рід діяльності, місце проживання, політичні орієнтації, кандидатів в представницькі органи. Концепція «раціонального вибору», поєднуючи в собі економічні і математичні моделі, є одним із підходів, що намагаються пояснити важелі та механізми політичної діяльності і поведінки.

Суспільно-політичний аспект теорії раціонального вибору тривалий час залишався поза увагою наукових досліджень, на противагу таким методологічним орієнтаціям, як інституціоналізм, біхевіоризм, структурний функціоналізм і марксизм. Визначення негативних аспектів цих наукових напрямів у дослідженні політичної сфери сприяло зверненню дослідницької уваги на теорію раціонального вибору. Вона, на відміну від вищеназваних методологій, дозволила пізнавати поведінку людини «зсередини», а також врахувати характер людських переваг. Ця теорія орієнтувалася на активну роль людини при її зіткненні з нормами, її схильність не платити за користування суспільними благами. Головна теза теорії полягає в тому, що людина завжди діє раціонально, тобто за всіх можливих обставин вона намагається максимізувати свою вигоду [1, с. 105].

Однак поза увагою більшості досліджень в цьому напрямі залишилися певні аспекти, що пов'язані із методологічними перспективами концепції раціональної поведінки та проблемами її використання як методу політологічних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна, ліберально-плюралістична демократія стала результатом природного розвитку людства на шляху до індивідуальної свободи, її завершеною і органічною формою існування. Згідно із сучасними найбільш популярними науковими підходами до обґрунтування демократії, її значущість для людини і суспільства виявляється беззаперечною. Так, відповідно до раціонально-утилітарної точки зору, демократія є найбільш розумною і корисною для громадян формою організації суспільного життя, що дозволяє всім суспільним групам відкрито виражати і гармонійно поєднувати свої інтереси. Демократія забезпечує різноманіття соціальних і духовних альтернатив, що тим самим розширює діапазон політичного вибору і підвищує вірогідність знаходження оптимальних шляхів розвитку суспільства.

Інша ціннісна концепція демократії розглядає її як суспільну цінність, без якої неможливе здійснення свободи, рівності і справедливості. Вона надає громадянам ширший діапазон особистих прав і свобод, ніж будь-яка інша політична система. Демократія гарантує громадянам основоположні політичні права і свободи, які автократична система гарантувати не може за визначенням: право на політичну участь, висловлювати свої політичні погляди, зокрема, право на критику уряду, право на вільне волевиявлення на виборах і чесний підрахунок голосів і так далі. Тільки демократичне правління надає особі максимальну свободу особистого самовизначення, тобто можливість жити за правилами, які особа вибирає для себе сама за допомогою складного процесу узгодження своїх інтересів з інтересами інших людей. Демократія надає максимальну можливість для особистої відповідальності, ретельного вивчення всіх варіантів ухвалення рішення, їхніх наслідків і здійснення вибору відповідно до моральних принципів. Нарешті, демократія здатна забезпечити відносно високий рівень політичної рівності, наприклад, рівність виборчих прав, рівність прав на створення партій та інших незалежних асоціацій, участь в них, інформацію і так далі, без чого неможлива реалізація всього комплексу прав і свобод людини. Все це дає підставу вважати, що демократичний режим є справедливішим і з великою повагою ставиться до фундаментальних прав і свобод людини, ніж недемократичний. Обидва визначені підходи центральне місце в демократичному суспільстві відводять плюралізму в суспільно-політичному житті, а отже, і можливості вибору.

Проблемі вибору у соціально-політичній діяльності, визначенню поведінки і механізму дій і взаємодій у політиці присвячені теоретичні побудови М. Вебера і Т. Парсонса, новітні розробки А. Гідденса, Н. Лумана, Д. Коулмена, концепції «колективної дії» М. Олсона і теорії «комунікативної дії» Ю. Хабермаса.

В рамках біхевіористичного наукового підходу, проблема раціональності розроблялася Т. Шеллінгом, Р. Аксельродом, А. Рапопортом, Р. Пауеллом, С. Брамсом, Р. Джервісом. Ними було побудовано основні принципи використання положень теорії ігор у дослідженні політичних проблем, а також узагальнено теоретичні результати використання концепції раціональної поведінки. Застосування сучасних методів раціонального вибору в політичних науках пов'язують з появою в 1951 р. книги Кеннета Ерроу «Соціальний вибір і індивідуальні цінності», а також з дослідженнями Дж. Б'юкенена і Г. Бреннана в «Обґрунтуваннях правил».

Мета дослідження. Виходячи з цього метою статті визначаємо систематизацію теоретичних підвалин застосування концепції раціонального вибору в дослідженні політичної сфери, конкретизацію прикладних напрямів використання цієї концепції у вивченні політичної діяльності і поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальноновизнаними джерелами зародження теорії раціонального вибору вважаються, по-перше, вчення про моральність шотландської школи моралі, по-друге, ідеї прихильників школи утилітаризму, які відмовилися розглядати поведінку людей на основі різного роду апіорних ідей і упереджених думок. Індивідуалістичною концепцією раціональної поведінки людей, яку було розроблено школою моралі, скористався Адам Сміт для пояснення ринкових відносин і підтвердив висновок авторів теорії про її плідність для пояснення різноманітних суспільних явищ. Прихильники школи утилітаризму стали пояснювати вчинки і поведінку людей винятково тими результатами, до яких вони приводять. Тому вони перестали розглядати дії людей заздалегідь як хороші або погані, поки не будуть відомі їх результати.

У становленні методології раціонального вибору величезну роль зіграла класична економічна теорія утилітаризму англійського соціолога І. Бентама. Тому багато теоретиків раціонального вибору зараховують її до так званої «неокласичної школи», яка доводить існування «людини економічної, а й звідси і абсолютну адекватність економічного підходу при вирішенні соціальних проблем. Цей підхід, вважає Нобелівський лауреат Гаррі Стенлі Беккер, розкриває суть будь-якої людської поведінки; «він

застосовний до поведінки багатів і бідняків, пацієнтів і лікарів, бізнесменів і політиків, вчителів і учнів» [2]. Згідно з уявленням лідера чикагської школи, в політиці, як і в економіці, люди діють в умовах ринкової конкуренції, де кожен з індивідів намагається добитися власних цілей.

У 60-70 рр. ХХ століття ця теорія під ім'ям теорії суспільного вибору (public choice) почала застосовуватися і розроблятися в політології, соціології, історії й інших суспільних науках. У 80-х рр. виникла навіть тенденція розглядати теорію раціонального вибору як універсальну теорію або навіть парадигму дослідження для всіх соціально-гуманітарних наук. Зародження цієї школи в 1960-х роках пов'язане з роботами Р. Таллока, Дж. Б'юкенена і М. Олсона. В рамках даного підходу вперше здійснювалося систематичне моделювання поведінки політиків і інших гравців як егоїстичної, спрямованої на максимальне досягнення власних цілей, відмінних від цілей суспільного добробуту. Основна увага приділялася питанням державних фінансів і регулювання. Ключову роль в цих моделях відіграли питання лобіювання і пошуку ренти. В той же час в самій теорії суспільного вибору доцільно розрізнити декілька традицій: школа Чикаго, що швидше виходила з ефективності конкуренції лобістів (на основі моделей Г. Беккера), і школа Вірджинії, представники якої песимістично дивилися на можливості державного втручання в економічні процеси, головним чином через феноменів пошуку ренти політиками і опортуністичної поведінки [3].

«Нова політична економія», як почали називати теорію суспільного вибору, паралельно розвивалася на американському і європейському континентах. Зокрема, в Німеччині наукові дослідження в галузі суспільного вибору проводилися Ф. Хердером-Дорнайхом. Однак науковий інтерес до цієї проблематики проявився лише під впливом американських науковців. В даний час становище школи суспільного вибору є подвійним. Нова плеяда дослідників політико-економічних процесів (наприклад, А. Алезіна, Д. Асемоглу, Т. Беслі, Г. Табелліні і Т. Персон) дистанціюються від традиційного співтовариства теоретиків суспільного вибору через різні причини. Перш за все мова йде про обмежене використання теоретико-ігрових моделей і сучасного математичного інструментарію в традиційній теорії суспільного вибору, спрощені уявлення про мотивацію гравців (ігнорування політичних переваг гравців і редукція їхньої поведінки до чисто рентної орієнтації, що веде до уявлення про згубність будь-якого державного втручання в економіку), а також про порівняно високий рівень ідеологізованості, властивий американському дослідницькому співтовариству Public Choice Society. Як відзначають прихильники політичної економіки, в теорії

суспільного вибору «зловмисний Левіафан, зацікавлений виключно у витяганні ренти, приходиться на місце доброзичливого планувальника по Лігу (у неокласичній школі). Інтереси виборців зазвичай ігноруються...» [4].

Основи теорії суспільного вибору були закладені в книзі американських економістів Дж. Б'юкенена і Г. Таллока «Розрахунок згоди», де аналізуються механізми перекладу безлічі індивідуальних рішень в колективні політичні акти в умовах так званої ринкової демократичної рівноваги і вільної гри акторів. Головна теза вчених полягає в тому, що в подібній ситуації рішення, що припускають поліпшення положення однієї соціальної групи за рахунок іншої, не можуть бути ухвалені одногосно, оскільки група, що програє від такого рішення, не почне за нього голосувати. Звідси витікає, що при ухваленні рішень потрібно уникати висунення свідомо непримиренних альтернатив, які виключають пошук взаємовигідної формули згоди. У пізніших роботах Дж. Б'юкенена з'являється також теза про необхідність інституційних «заборон» суспільного вибору. Формулюючи поняття «конституційні обмеження» як сукупність правил гри і інституційних форм, що вводять егоїстичну поведінку індивідів в певні рамки, лідер школи Вірджинії бачить в таких обмеженнях гарантію того, що особи, що займають ключові позиції в системі державної влади, не діятимуть в збиток інтересам суспільства. Цей висновок, який вказує на роль інституційного контексту в ринковому узгодженні інтересів [5], послужив поштовхом до пошуку шляхів з'єднання моделей раціонального вибору з неоінституційним підходом [6].

Узагальнивши ключові положення теорії раціонального вибору, в ній можна виділити такі базові «аксіоми», кожна з яких будується на методологічному індивідуалізмі і виходить з ідеї первинності індивіда як головного агента (актора) політичного процесу:

- актори прагнуть максимізувати свої вигоди і мінімізувати витрати;
- актори мають усвідомлені інтереси і певну мету, якої вони прагнуть досягти за допомогою оптимальних засобів;
- актори володіють необхідною для ухвалення рішень інформацією про альтернативи і можливі наслідки їх реалізації;
- актори роблять розумний вибір між альтернативами на основі стабільних преференцій і раціональних правил [7, с.78; 8, с.14-17].

У політологічних дослідженнях ці «аксіоми» використовуються при моделюванні електоральної поведінки громадян, при поясненні процесів голосування, ухвалення судових і адміністративних рішень, партійної діяльності в період передвиборної кампанії.

Описана логіка виразно простежується в роботах прихильників радикально-економічного підходу, зокрема, в монографії американського політолога Е. Даунса «Усередині бюрократії», де проводиться думка про те, що в процесі ухвалення рішень керівники переслідують головним чином свої егоїстичні цілі і відстоюють власні інтереси в умовах конкурентного політичного ринку [9, с. 43]. Вважаючи таку поведінку природною, Е. Даунс, проте, вельми критично оцінює роль відомств і адміністраторів в механізмі ухвалення політичних рішень. На думку вченого, біда бюрократичних органів полягає не тільки в тому, що вони захищають власні корпоративні інтереси, але і в тому, що діють за внутрішньоапаратними «законами», що в чомусь нагадує знамениті «закони Паркінсона» [9, с. 45–60]. Визначним внеском Е. Даунса у розвиток політичної науки є також використання теорії раціонального вибору при концептуалізації демократії, загальний зміст якого було розкрито в книзі «Економічна теорія демократії», опублікованій наприкінці 50-х рр. Завдяки Е.Даунсу, в інструментарій політичної науки було залучено змінні його теоретичної моделі, такі як елементарна поведінка, партійна поведінка, максимізація результату політичної дії, обмін в політиці, інформація про виборність дії, розподіл громадської думки в системі та ін. Метою «Економічної теорії демократії» автор вважав визначення «правила поведінки в демократичній системі управління» і виявлення його сенсу. Намагаючись сконструювати модель раціональної політичної поведінки, що враховує вигідність тих або інших альтернативних можливостей, Даунс будує свою економічну теорію демократії.

Необхідно відзначити, що економічна модель демократії Е. Даунса базується на ідеї раціональності політичної поведінки особи, яка прагне максимізувати результат своєї діяльності в економічному сенсі, тобто отримати більший результат при менших витратах. Відомо, що раціональна поведінка є передбаченою, включає впорядкування наявних переваг і їх зважування в процесі політичного обміну. За такого підходу політика розглядається як ринок, де відбувається конкурентна боротьба і взаємний обмін з метою отримання найбільш вигідного результату. В зв'язку з цим визначними виявляються такі посилення економічної теорії демократії Е. Даунса: по-перше, «кожен уряд намагається максимізувати політичну підтримку»; по-друге, «кожен громадянин намагається раціонально максимізувати корисність результату своєї дії». Іншими словами, особливостями демократичної системи є те, що й ті, хто править, й ті, ким правлять керуються не ідеалами, а реальними власними інтересами. Прагнення правлячої еліти максимізувати суспільну підтримку

обумовлене суто прагматичними цілями щодо збереження свого панування або завоювання пануючих позицій. А ідеологічні принципи, соціальний добробут, переваги населення виступають неосновними, декларативними мотивами раціональної поведінки. Прийняття переваги ідеологічних цінностей та політичних програм над електоральним успіхом свідчить, за переконанням Е. Даунса, про ірраціональність політичної поведінки. Аксиома власної зацікавленості припускає, що етичні проблеми в політиці виступають «просто як фактуальні параметри, а не нормативні».

Раціональний вибір здійснюється на основі інформованості дійової особи щодо стратегій і переваг інших людей. В зв'язку з цим Е. Даунс говорить про дві можливі моделі політичної поведінки: побудованої на певній і повній інформації і такої, що ґрунтується на неточній, неповній інформації. Виборець орієнтується на інформацію про можливу індивідуальну корисність і про стратегію інших виборців. Модель поведінки змінюється залежно від прозорості і повноти інформації.

Отже, демократичний процес управління, згідно з концепцією Е. Даунса, припускає: періодичні вибори; суперництво між двома або більше партіями (електоральними коаліціями); боротьбу партії за голоси виборців; партія, що перемогла на виборах, управляє урядом безпосередньо без парламенту до наступних виборів; невтручання в право опозиції виражати себе і організовувати кампанії і заборону на зміну періодичності виборів [9, с.80].

Підхід Е. Даунса до пояснення людської поведінки з точки зору раціонального вибору в умовах демократії вплинув на подальший розвиток політичної науки в цьому напрямі.

Інший погляд на механізм ухвалення державних рішень пропонує американський економіст У. Нісканен, який повністю спирається на неокласичний економічний підхід. Конструюючи свою модель, У. Нісканен не просто відштовхується від уявлення про те, що чиновники прагнуть до максимізації власних вигод, але проводить пряму аналогію між державними відомствами і приватними фірмами, чия діяльність націлена на отримання якомога вищого прибутку. За висновком ученого, бюрократичні структури діють майже так само, як ринкові організації, що намагаються розширити зону свого впливу і приймають рішення про найбільш вигідне розміщення ресурсів. Але якщо приватні фірми, прагнучи максимізувати різницю між середніми рівнями витрат і прибутку, збільшують віддачу від кожного витраченого долара, то в державних органах підвищення середнього рівня результативності припускає все нові і нові фінансові вливання. У результаті схвалювані в держсекторі рішення носять витратний і екстенсивний характер і нерідко виражають інтереси

лише самої бюрократії [10]. Як відзначає професор політології М. Фармер, суть цієї концепції полягає в тому, що «політичні рішення і процеси, подібно до економічних, є плодом індивідуальних рішень або «виборів», але таких індивідуальних «виборів», які пов'язані з сукупними результатами» [11].

Незважаючи на зниження наукового інтересу до застосування теорії раціонального вибору у вирішенні політико-управлінських проблем, в останні десятиліття ХХ в. продовжувала активно розвиватися група концепцій, створених в рамках різних версій теорії раціонального вибору [12], що об'єднуються під загальною назвою «Модель всеосяжної раціональності» (comprehensive rationality). Всі досліджені вище напрями наукових пошуків в рамках теорії раціонального вибору були «інституційною» частиною економічної науки.

Якісно новим етапом в традиції застосування формальних методів і допущень теорії раціонального вибору в політології стало застосування концепції раціонального вибору до свого традиційного об'єкта досліджень — політичної сфери. Перші роботи в цій галузі з'явилися в 1960-х рр. і належать відомому вченому У. Райкеру. Зокрема, в своїй праці «Теорія політичної коаліції» У. Райкер розробив теорію «мінімального виграшного уряду», що стало одним із показових зразків застосування положень концепції раціонального вибору для досліджень політичних процесів. Проте найбільшу поширеність політологічні дослідження з використанням методології раціонального вибору отримали в 1980-х рр. ХХ ст. [13]. З того часу політологічні дослідження і розробки з використанням концепції раціонального вибору були виділені в окрему галузь науки — формальну політологію.

Реалізація теорії раціонального вибору в сучасній політології як дослідницького підходу, здійснюється за трьома напрямками. Перші два — математичне моделювання і економетричні дослідження — по суті, аналогічні методам досліджень економічних процесів [14]. Третій напрям, так званий «м'який» раціональний вибір, з погляду аксіоматики ідентичний першим двом, але використовує вербальне моделювання.

З погляду тематики і методології межа між формальною політологією і економічною теорією дуже розмита. Концепція раціонального вибору розвивалася в політології як самостійно, так і в результаті запозичення результатів економічної теорії. Проте сьогодні розповсюдження формальної політології привело і до зміни сприйняття цієї дисципліни економістами. Наприклад, такі відомі політологічні журнали, як «American Political Science Review» і «International Organization», входять до числа найбільш цитованих журналів серед економістів. У самій же політології

активно використовуються роботи представників економічної науки. Такі дослідники, як Б. Вейнгаст, П. Ордешук, Е. Остром, Дж. Робінсон, Д. Трейсман, цитуються як економістами так і політологами. Деякі політологічні концепції, і перш за все теорія вето-гравців, користуються широким визнанням серед економістів. Проте розповсюдження політології як галузі наукових досліджень залежить від регіону світу. В США парадигма раціонального вибору є домінуючою; однак європейські університети набагато менш сприйнятливі до запозичень з економічних наук [15].

Разом з тим не можна не відзначити, що концепція раціонального вибору (і особливо — модель всеосяжної раціональності) зустріла жорстку критику з боку багатьох фахівців з проблем ухвалення політичних рішень [16]. Найбільш значущими в цьому аспекті стали дослідження в галузі когнітивної психології, які продемонстрували слабкість базового постулату даної концепції щодо наявності у акторів необхідної для вибору оптимального варіанту вирішення інформації і стійкої системи преференцій. В середині 1990-х рр. в книзі Д. Гріна і Й. Шапіро «Патологія теорії раціонального вибору» дискутувалися самі основи підходу, а його найбільш радикальні версії виявилися по суті спростовані [17].

Питанням раціонального обґрунтування політичного рішення, пов'язаним зі збором і аналізом інформації в процесі ухвалення політичних рішень, біхевіоралістична концепція раціонального вибору не надавала особливого значення. Згідно з Д. Гріном і Й. Шапіро теорія раціонального вибору ставить поведінку індивіда в залежність від його переваг. Теорія припускає ряд умов: (1) наявність деякого числа індивідів, що завжди ухвалюють рішення при зіткненні з набором альтернатив; (2) чітко виражені транзитивні інтереси у кожного індивіда, що дозволяють їм ранжувати всі доступні альтернативи; (3) раціональне прагнення індивіда максимізувати свої інтереси в межах ресурсів, наявних в їхньому розпорядженні, знань, якими вони володіють, і очікувань як відносно дій інших індивідів, так і щодо наслідків своїх власних дій. У той же час в традиції теорії раціонального вибору загальноприйняті норми, традиції, типологічні особливості, лояльність відносно співгромадян, так само як і інші змінні аналогічного характеру, розглядаються як малозначні [17, с. 25].

Об'єктивна критика даної концепції в сфері інформаційного оснащення акторів спонукала випускника факультету політичної науки Чикагського університету, майбутнього Нобелівського лауреата Г. Саймона [19] приступити до розробки власної концепції, що отримала надалі назву «Модель обмеженої раціональності». У своїх побудовах Г.

Саймон виходив з того, що державні організації постійно стикаються із суспільними викликами, що вимагають серйозного осмислення. У зв'язку з цим він пропонував використовувати для інтерпретації управлінських рішень когнітивний підхід, націлений на прояснення ролі знань і їх структури в процесі ухвалення політичних рішень. На відміну від Г. Лассуелла, що орієнтувався на психоаналіз за З. Фрейдом, і до ключових детермінант даного процесу відносив позараціональні чинники, Г. Саймон виділяв як базові саме когнітивні механізми, узявши на озброєння девіз епохи Освіти «знання — сила» [20].

У праці «Адміністративна поведінка» вчений відзначав, що ефективність адміністративних рішень безпосередньо залежить від якості інтелектуального супроводу процесу їх ухвалення і вказував, що практичному виконанню рішення повинна передувати розумова робота з його підготовки [21]. Згідно з його трактуванням, когнітивістський підхід до ухвалення політичних рішень повинен був полягати у виявленні і структуризації проблеми, в зборі і переробці релевантної інформації і, нарешті, у визначенні і виборі шляхів її «зняття». При цьому Г. Саймон спирався на прагматистську концепцію «вирішення проблем» Д. Дьюї, сполучаючи її з ідеєю системної обробки, передачі, обміну інформацією усередині і між державними організаціями, украй популярної в 1950 — 1960-ті рр. у зв'язку з масштабним впровадженням комп'ютерної техніки в різні сфери наукової і практичної діяльності [22].

Основним агентом ухвалення рішень Г. Саймон вважав державну організацію як ієрархічний інститут, що включає індивідів і їхні групи, об'єднані загальними цілями. «Велика частина організаційних рішень, — констатував він, — це групові, або складені, рішення, а не вирішення окремої людини» [22, с. 212]. Сам державний механізм ототожнювався ним з інформаційною системою, яка на «виході» продукує колективно підготовлені рішення [22]. Незважаючи на складні ієрархічні відносини і нерідко конфліктні неформальні взаємодії між різними підрозділами і відомствами, групами і індивідами, державна організація здавалася йому цілісною системою зі своїми цілями і принципами, «розумом і пам'яттю», цінностями і ресурсами.

Завдання осіб, що ухвалюють рішення, Г. Саймон бачив перш за все в тому, щоб привести комплексну проблему до елементарного вигляду. Дослідник виділяв два типи проблем: достатньо структуровані (well-structured) і недостатньо структуровані (ill-structured), указуючи, що рутинному рішенню піддаються лише перші з них. Тому він вважав необхідним розбивати проблеми другого типу на елементарні питання,

щоб політик або адміністратор міг виробляти (відбирати) проекти рішень, здійснюючи евристичні операції.

Запропонована Г. Саймоном пояснювальна концепція свідчить про прескриптивний характер його моделі. Учений надавав величезне значення раціональності в процесі ухвалення і оптимізації політичних рішень. Разом з тим він критикував концепцію так званої «всеосяжної раціональності», що висувалася низкою економістів утилітаристського напрямку. Не вважаючи людей абсолютно раціональними істотами, Г. Саймон був переконаний, що вони прагнуть поступати раціонально. Раціональність трактувалася ним як «селекція переважних альтернатив поведінки, яка витікають з якоїсь системи цінностей, за допомогою якої можна оцінити наслідки вчинків» [22, с. 84]. Звідси виходило, що рішення є не просто обробка і виробництво інформації, а сукупність операцій з формування набору варіантів рішення з подальшою їх селекцією відповідно до задалегідь певної мети і критеріїв ефективності.

Формулюючи нормативно-прескриптивну модель підвищення ефективності адміністративного управління шляхом оптимізації самого процесу ППР, вчений усвідомлював, що у людей і організацій є межа раціональності. У зв'язку з цим в другому виданні «Адміністративної поведінки» ним була висловлена і обґрунтована теза про «обмежену раціональність» (bounded rationality). Така обмеженість, на думку Г. Саймона, пояснюється перш за все тим, що лімітовані самі розумові можливості людини, які далеко не завжди адекватні рівню невизначеності проблемних ситуацій, що виникають в менеджменті. Крім того, організації як центри ухвалення рішень досить рідко володіють всією потрібною для цього інформацією. Але головне, немає повної ясності відносно загальних нормативних цілей і засобів, за допомогою яких можна було б оцінити зміст і дизайн рішення. Виходячи з даних міркувань, Г. Саймон запропонував відмовитися від використання поняття «оптимальне рішення» (тобто найбільш ефективне і раціонально обґрунтоване), замінивши його поняттям вирішення «задовільного» (satisfying).

Концепція обмеженої раціональності викликала величезний інтерес в співтоваристві політологів і була оцінена як «крупний теоретичний внесок в справу дослідження ухвалення рішень» [23, с. 353]. Методологічні побудови Г. Саймона зробили серйозний вплив на весь спектр політико-управлінських теорій. Але вони зустріли і немало критичних відгуків, один з яких започаткував появу інкременталістського наукового підходу.

На нинішньому етапі теорія раціонального вибору і неінституціоналізм багато в чому визначають обличчя політичної науки. Застосування принципів і моделей цієї концепції відбувається майже на

всіх напрямках сучасних політологічних досліджень. Дана теорія виступила в якості методологічного інструментарію для багатьох дослідників політичної сфери при вивченні політичних інститутів та процесів. Так, за словами дослідника Капітоненка М. Г. концепція раціонального вибору, очевидно, залишиться основою позитивістського дослідження міжнародних відносин. Заперечити її в рамках класичних теорій немає жодної можливості, в той час як в сучасних модерністських теоріях вона стає серцем і основою методології [24].

Наступним проблемним полем політичних досліджень, де використовується теорія раціонального вибору як синтез психологічних, соціологічних та економічних підходів до дослідження людської поведінки, є механізми поведінки виборців. За останні десятиріччя сфера цих досліджень значно розширилася, а сама раціональна концепція набуває дедалі більшої ваги як універсальний теоретичний підхід до вивчення різних сторін громадсько-політичного життя. У межах запропонованої теорії індивід загалом розглядається як «максимізатор вигоди», що спрямовує свою поведінку відповідно до можливого збільшення морального та матеріального добробуту. За моделлю раціонального вибору учасники політичної взаємодії а priori прагнуть до максимальної реалізації індивідуальних інтересів. Ці інтереси (цілі) можуть, у свою чергу, бути самоцінними (термінальними) або інструментальними. Якщо перші є особистісними та асоціальними і часто не усвідомлюються особистістю, то інструментальні цілі – соціальні і завжди рефлексовані: вони несуть у собі такі прагнення особистості, як повага, популярність, що можуть бути здобуті внаслідок оцінки індивіда іншими людьми як суб'єкта голосування. Відтак в моделі раціонального вибору політична активність суб'єкта розглядається як така, що, з одного боку, спрямована на отримання максимальної матеріальної вигоди, а з іншого – орієнтована на досягнення значущого соціального схвалення.

Близькою до зазначеної моделі виявляється й концепція електоральної взаємодії американських дослідників Д. Гріна і Р. Шакара, яка детермінує електоральну поведінку соціально-психологічними чинниками, попереднім досвідом, користю від волевиявлення, настановами інших суб'єктів [25]. Подальші дослідження в рамках теорії раціонального вибору надали змогу визначити низку інших соціально-психологічних механізмів політичної свідомості громадян. Згідно з поглядами представників цього напрямку, ключовим механізмом тут виявляється егоцентризм громадян, що розглядають вибори як інструмент для досягнення особистих цілей. Серед інших механізмів слід виділити механізм психологічної солідарності як чинник, що сприяє голосуванню індивіда в обмін на дружнє ставлення та

емоційне схвалення референтних для нього осіб [26]. Широко розповсюдженим стає раціональний підхід і в етнополітологічних дослідженнях, зокрема, для пояснення природи етнічності [27]. В цілому застосування методів раціонального вибору в політології дало можливість пояснити ряд цікавих результатів при голосуванні виборців, розкрити механізми формування коаліцій в парламенті, а також розподіли і розділення влади між політичними партіями, що перемогли на виборах.

Завершуючи розгляд концепції раціонального вибору, слід згадати, що вона внесла чималий внесок до політичної теорії. Важливе значення в цьому відношенні мала вже сама постановка питань про критерії ефективності, про правила оптимізації схвалюваних рішень і про мікро-макропереходи між індивідуальною і колективною активністю. Крім того, саме завдяки зусиллям учених, які працюють в даній парадигмі, до наукового обороту увійшли багатокритеріальні «матриці преференцій», правила максімакса (максимізації вигод) і мінімакса (мінімізації витрат) і були знайдені засоби порівняння альтернатив в умовах невизначеності. Нарешті, методологія раціонального вибору сприяла розробці проблеми трансформації індивідуальних і колективних дій в процесі ухвалення рішень. Так, в моделі соціального вибору Дж. Коулмена виявлено три фази взаємотрансляції індивідуального і колективного: перша — «макро-мікроперехід», в ході якого макрооб'єкт «задає» характер активності агента; друга — «мікро-мікроперехід», коли «заданий стимул» породжує «реакцію»; третя — «мікро-макроперехід», що забезпечує «зворотний зв'язок і агрегацію індивідуальних дій» [28].

Висновки. Отже, теорія раціонального вибору переносить на сферу політики відносини і концепти, що існують у сфері бізнесу. Вона постулює, що політичний процес є наслідком діяльності раціональних професіоналів. Вони обирають той варіант дій, який приводить до оптимального результату з погляду співвідношення витрат і кінцевого результату. Регіональному «політичному класу», що є провідною силою інституційного будівництва, властиво захищати свою владу і розширювати сферу свого впливу. Це зрештою приводить до політичної інтеграції. Альтруїзм, самопожертва й інші категорії при цьому не розглядаються як політично значущі.

Згідно з концепцією «раціонального вибору», принципова схема політичної дії визначається такими головними припущеннями: 1) актори переслідують відповідні цілі; 2) ці цілі відображають усвідомлені егоїстичні інтереси акторів; 3) поведінка ґрунтується на свідомому виборі; 4) індивід є основним актором в суспільстві; 5) актори володіють пріоритетними установками, що є послідовними і стійкими; 6) у разі

вибору альтернатив актори обирають варіант з найвищим ступенем очікуваної вигоди; 7) актори володіють певною інформацією як про можливі альтернативи, так і про вірогідні наслідки їх вибору [29]. Розглядаючи з цієї позиції виборчу боротьбу партій, можна припустити, що партійна поведінка на виборах заснована перш за все на «раціональних принципах», що відображають егоїстичне прагнення партії забезпечити собі максимальну кількість голосів виборців і тим самим отримати максимальну владу.

Однак спірними, на наш погляд, залишаються питання, пов'язані з подібною раціоналізацією і ідеалізацією механізму політичної поведінки. По-перше, не мають пояснення в цьому випадку емоційні й ірраціональні дії, не завжди орієнтовані на корисливі та егоїстичні інтереси, прояви альтруїзму і гуманізму в політиці. По-друге, найбільше ускладнення виникає при поясненні феномену колективних політичних дій, коли індивідуальний актор, який має особисті інтереси, що розходяться з груповими інтересами, все одно бере участь в груповій дії. Іншими словами, майже без уваги залишається природа, наприклад, такої групової активності, якою є інституційне спілкування колективу індивідів.

На захист вищезазначеного можна зазначити, що політика ніколи і в жодній країні не розгорталася за сценарієм «раціональної моделі». Тим більше це стосується України. Проте «раціональна модель», незважаючи на неможливість її втілення у вузькому розумінні, в західній політичній традиції зазвичай розглядається як свого роду ідеальна модель, до якої необхідно прагнути. Більшість політичних «гравців» прагнуть до максимально можливої в даних умовах раціоналізації їхньої діяльності, і провали на цьому шляху в основному пояснюються недоліком інформації, «конфліктом цінностей» і іншими цілком з'ясовними причинами.

Література

1. Бьюкенен Дж. Конституция экономической политики / Дж. Бьюкенен // Вопросы экономики. — 1994. — № 6. — С. 105—110.
2. Беккер Г. Экономический анализ и человеческое поведение / Гарри Стэнли Беккер. — Thesis, 1993. — Т. 1, Вып. 1. — С. 27—29.
3. Бьюкенен Дж. Твори : В 2 т. / Дж. Бьюкенен // АН России. — М. : Наука, 1997. — Т. 1. — С. 59—113.
4. Беккер Р. Економічний аналіз і людська поведінка / Р. Беккер. — Thesis, 1993. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 29—30.

5. Бьюкенен Дж. Розрахунок згоди ; [пер. з англ. В. Дмитрук] / Дж. Бьюкенен, Р. Таллок. — К. : Аквилон-Прес, 1997. — С. 44—57.
6. Shepsle K. Studying Institutions: Lessons from the Rational Choice Approach / K. Shepsle. — Journal of Theoretical Politics, 1989. — Vol. 1.
7. Monroe K. R. The Theory of Rational Action: What Is It? How Useful Is It for Political Science? Political Science : Looking in the Future / K. R. Monroe. — Crotty W. (ed.) The Theory and Practice of Political Science, 1991. — Vol. 1. Evanston.
8. Green D. Pathologies of Rational Choice: A Critique of Application in Political Science / D. Green, I. Shapiro. — L., New Haven, 1994.
9. Downs A. An economic theory of democracy / A. Downs. — N. Y. : Addison-Wesley Publishing Company, 1997.
10. Эддоус М. Методы принятия решений ; [пер. с англ. В. Сидоров] / М. Эддоус, Р. Стенфилд. — М. : Пресса, 1997. — С. 64—77.
11. Фармер М. Рациональный выбор: теория и практика / М. Фармер // Полис. — 1994. — № 3. — С. 45—57.
12. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. — М. : Наука, 1996. — С. 39—50.
13. Нельсон Б. Социальная политика и управление: общие проблемы. Политическая наука: новые направления / Б. Нельсон. — М. : Наука, 1999. — С. 46—90.
14. Плотинский Ю. М. Модели социальных процес сов / Ю. М. Плотинский. — М. : Пресса, 2001. — С. 69—82.
15. Саймон Г. Рациональность как процесс и продукт мышления / Г. Саймон. — Thesis, 1993. — Т. 1. — Вып. 3. — С. 88—90.
16. Monroe K. R. The Theory of Rational Action: What Is It? How Useful Is It for Political Science? Political Science: Looking in the Future / K. R. Monroe. — Crotty W. (ed.) The Theory and Practice of Political Science, 1991. — Vol. 1. Evanston. — PP. 80—81.
17. Green D. Pathologies of Rational Choice: A Critique of Application in Political Science / D. Green, I. Shapiro. — L., New Haven, 1994.
18. Friedman J. (ed.) The Rational Choice Controversy: Economic Models of Politics Reconsidered / J. Friedman. — L., New Haven, 1996.
19. Саймон Г. Рациональность как процесс и продукт мышления / Г. Саймон. — Thesis, 1993. — Т. 1. — Вып. 3. — С. 65—70.
20. Саймон Г. Менеджмент в организациях / Г. Саймон, Д. Смитбург, В. Томсон. — М. : Наука, 1995. — С. 97—101.
21. Simon H. Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organizations / H. Simon. — N.Y., 1947.
22. Саймон Г. А. Теория принятия решений в экономической теории и науке о поведении / Г. А. Саймон // Теория фирмы. — С-Пб. : Алекс-Пресс, 1995. — С. 54.
23. Parsons W. Public Policy: An Introduction to the Theory and Practice of Policy Analysis / W. Parsons. — Aldershot, 1995.

24. Библиотека і доступність інформації у сучасному світі: електронні ресурси науки, культури та освіти [Электронный ресурс] / М. Г. Капітоненко «Концепція раціональності в дослідженні міжнародних відносин» — Режим доступу : www.cirs.kiev.ua/edu/images/stories/rationality_ir.doc.
25. Green D. P. Habit Formation and Political Behaviour: evidence of Consuetude in Voter Turnout / D. P. Green, and R. Shachar // British Journal of Political Studies, 2000. — Volume 30. — PP. 561—573.
26. Голосов Г. В. Поведение избирателей в России: теоретические перспективы и результаты региональных выборов / Г. В. Голосов // Полис. — 1997. — № 4. — С. 44—56.
27. Аклаев А. Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент / А. Р. Аклаев. — М. : Дело, 2005. — 472 с.
28. Coleman J. Foundations of Social Theory / J. Coleman. — Cambridge, L., 1990. — PP. 19—23.
29. Швери Р. Теория рационального выбора: универсальный способ или экономический империализм? / Р. Швери // Вопросы экономики. — 1997. — № 7. — С. 32—37.

В статье исследованы теоретико-методологические подходы к рациональному выбору в политической сфере. Определены основные методологические проблемы в применении концепции рационального выбора и общие направления решения этих проблем.

Ключевые слова: политика, выбор, альтернатива, демократия, справедливость, рациональность.

In the articles investigational the theoretical and methodological going is near a rational choice in a political sphere. Basic methodological problems in application of conception of rational choice and general directions of decision of these problems are certain.

Keywords: policy, choice, alternative, democracy, justice, rationality.

Мазур Оксана Геннадіївна — доцент кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, кандидат політичних наук.

Рецензент: проф. Щедрова Г. П.